

MÁRTON JÓZSEF TÁBLÁZATAI

A MAGYAR GRAMMATIKA ESZKÖZEINEK ÉS VISZONYHÁLÓZATAINAK LEÍRÁSA

MIKÓ PÁLNÉ

A kis mű címe: *Tabellarische Darstellung der ungarischen Sprachlehre in XII Tafeln*. Nyelvtani rendszerünknek e tömör összefoglalása, amelyet Márton József, a bécsi universitásban 1806-tól működő magyar tanítószék első professzora állít össze, két kiadásban ismeretes. Az elsőt Habsburg-főhercegek számára készíti el (1806), a másodikat Johann és Simon Georg Sina báró uraknak ajánlja (1839). A szótáríró Márton ezekben az évtizedekben már elismert szerzője magyar és német nyelvtanoknak, nyelvkönyveknek. Mint a Bécsi Magyar Újság szerkesztőjét, Csokonai első jeles kiadóját, méltán illette meg a kortársi elismerés. A magyar nyelv pallérozásában szerzett érdemeiért becsüli az utókor. Egyre jobban.

A nyelvtudós újtó leleménye ezúttal tizenkét táblára szedi a magyar nyelv legfőbb jellemzőit. Erre a leírásra eddig nem utalt a szakirodalom. Hasonló megoldás feltehetőleg más szerzők tollán sem születik, sem e korokban, sem korábban. Gondos kivitelezése a mechitarista páterek bécsi nyomdáját dicséri. Bevezetőül legalább néhány adattal érdemes jelezni külsőségeit. Megformáltságának esztétikuma ugyanis aligha tekinthető mellékesnek.

A szép virágfüzér-keretekbe foglalt anyag két tipográfiai egységet alkot. Méretük 47×47 cm. Az arabeszek, girlandok formái szépsége egyben a bekeretezés szerinti összeillesztést szolgálja, a számozáson felüli többletként. Egy-egy teljes kereten belül helyezkedik el hat darab 23×15 cm-es tábla: egy sorban kettő, egymás alatt három. Kellemes arányuknak köszönhető, hogy elrendezésük, kezelésük igen könnyű. Elférnek akár egy kisebb asztalon, akár egy kemény alátétre erősítve s falra függesztve. Természetesen mindegyik tábla önálló egységet alkot.

Foglalat csupán, de nem következik belőle, hogy külön tábla jusson a nyelvtan minden egyes fejezetének. Márton ésszerű feldolgozása bizonyítja, hogy e tagolás sem erőszakolhat valamely tetszetős alaki szimmetriát a magyar nyelvi rendszer eltérő fajsúlyú egységeire. Szerzőnk tudja, hogy átgondoltan kell egy csaknem parttalanná bővíthető készletből választania, szelektálnia. Rövidít tehát, mert igaz ugyan, hogy a grammatikai alkotóelemek véges számúak, de kapcsolódási lehetőségeik változatai, továbbá a kivételek és a kivételek alóli kivételek akár több kötetet is megtölthetnének.

A felosztás tehát a következőképpen alakul: az I. táblát a betűknek és kiejtésüknek szenteli; a II.-on általános szabályokat ad; a III.-tól a VIII.-ig a névszók rendszerét követi, jóformán a Lotz Jánoséhoz hasonló feszes rendben; ezekután a IX.–XII. táblán az igeragozást tárgyalja. Az utolsón egyébként néhány szintaktikai sajátosság is helyet kap.

Minden meghatározáshoz és minden megmagyarázott jelenséghez példákat csatol. Következétesen ellátja őket fordítással, nem ritkán idiómákat kínálva. Kora magyar köznyelvi normája az irányadó. Helyesírása összhangban áll első akadémiai helyesírásunkkal. Az összefoglalás a szabatosság és a hasznosság szigorú követelményeit elégíti ki. Tömören s mégis sokat és árnyaltan képes kiemelni azokból a részletekből, amelyeket a tudós nyelvész indokoltan tart fontosnak a magyar nyelvet megismerni és/vagy megtanulni kívánó olvasók számára.

A táblázatok rendjének szépsége nemcsak — sőt, nem is elsődlegesen — a girlandok ornamentikájában rejlik. Magában a nyelvi anyagban nyilatkozik meg valamely vonzó arányosság. A rendszer szabályos-logikus megszerkesztettségével, szükséges és elégséges adagolással ügyel a nyelvi elemek és összefüggéseik leglényegének megláttatására. A paragrafusok sorszámozását épp ezért fogják meg-megszakítani a beékelte megjegyzések, valamint a tabellákba, oszlopokra tagolt felsorolások.

Ez alkalommal csak néhány mozzanat ismertetésére nyílik módom. Világos szabályok és tanulságos példák kínálatából azokéra, amelyek élénk tárják a grammatikai rend és az ún. 'rendszergyöngítő' egységek egyensúlyát, legfőképpen pedig a bennük gyökerező nyelvhasználatot.

Az I. tábla a betűk és hangok ismertetése kapcsán különösen a magyar kiejtés ritmusát és zeneiségét jellemző tudnivalókból mutat be szemelvényeket. Kiemeli magán- és másalhangzóink időtartamának, a zenei megszerkesztettségnek ("eine gewisse musikalische Bauart") a fontosságát. Már itt figyelmeztet a kettős hangrendre s az ebből következő toldalék-párok szükséges voltára. Nem jelzi azonban, hogy a *ság*, *ség* típusúaktól éppen úgy eltérnek az egy-, mint a háromvégződésű alakok. Megemlíti a vegyes hangrendűek kötelező toldalékolási szabályát, felsorolja a németből hiányzó mássalhangzóinkat (ezeknek a kiejtéséhez a franciából vesz szemléltető példákat). Ami pedig a nyílt és zárt *e* kiejtését illeti, ennek elsajátítása céljából a született magyarok beszédének — "aus dem Munde eines gebornen Ungarns" (!) — utánezését ajánlja.

A II. táblán a nyelvünkre érvényes ún. általános szabályokat olvashatunk. A főbbek az alábbiak: a szóvégi magánhangzó megnyúlik a toldalékok (kivételek: *kor*, *ság*, *i*) előtt. Az igerag feleslegessé teszi a nem hangsúlyozott személyes névmás használatát. Ugyanitt esik szó a határozórag és a személyes névmás sajátos összekapcsolódásáról, azaz a határozórag végéhez

illesztett toldalékról, amely a személyes névmást pótolja. (Erre a jelenségre később ismét utal.) Szerepel továbbá a *j* teljes hasonulása, az *is* helye, a kérdő szórend, az igekötő, a (németben kötelező) kopula nélkül alkotandó magyar mondat.

A beszédrészek és alakváltozataik feldolgozásában Márton az egybevetés gyakorlatát követi. Főként a különbségekre hívja fel a figyelmet. Kifejti, hogy a magyarban nincs genus, a névelő nem változik, a határozatlan névelőt jóval ritkábban használjuk, mint a német. A szerző a főnévragozásban négy esetet vesz fel, s ide csatol néhány rövid listát (mutatványt továbbítottat főneveinkből).

Itt s a III. táblán aszerint választja külön a paradigmákat, hogy áll-e magánhangzó a *t* és a *k* előtt vagy sem, s ha igen, úgy melyik (*at*, *ot*, *et*, *öt*). Megjegyzésre érdemesként ajánlja ezt a csoportosítást, mivel hasznos támaszkodni rá mind a német birtokos névmás funkcióját ellátó toldalékok, mind az *s* képző előtt.

Tanulságos formai és szövegkörnyezeti magyarázattal, tehát igencsak mai szemléletünkhöz hasonlóan, könnyíti meg a részeshatározói és a birtokosjelzői *nak* megkülönböztetését: genitívuszban mindig határozott névelővel és *a*, *ja*, *ai*, *jai* stb. toldalékkal ellátott főnév áll utána (ritkábban, a német birtokos szerkezet sorrendjéhez hasonlóan, előtte). A datívuszi használatot ezzel szemben az ott álló ige jellemzi, többnyire ez utóbbinak a tárgyi bővítésményével együtt. A genitívusz *nak* ragjának — s vele a birtokszó névelőjének — elhagyásához ezt a megjegyzést fűzi: ez a leggyakoribb rövidítés, bölcs és helyes, csökkenti az egyhangúságot, hiszen a *nak* sokallható előfordulásai (a főnév- és igeragozásban) már-már amúgyis a jóhangzás kárára mennek.

A melléknév morfológiája a IV. és az V. tábla kisebb részét foglalja el. Márton nemcsak a melléknévragozás sajátosságaival ismertet meg. Olyan árnyalatokra is kiterjed a figyelme, mint az *ú*, *ű*, *í* képzőjűek toldalékolása, a kicsinyítő képzős melléknév fokozása. Rámutat, hogy e képző a középfok jele után következik: nagy-otska/nagy-obb-atska; felsőfoka viszont nincs.

Ugyanezen a táblán szerepelnek a számnévről — és a vele álló, a magyarban egyesszámú névszóról — közlendő tudnivalók. Az átgondolt csoportosítás a kérdőszavak alá rendezett oszlopokban áll előttünk. A számneveknek és használatuknak többek között egy olyan szabályát is rögzíti, amely a határozóragos (*kevesen*) és a többesszámú toldalékos (*sokaknak*) alakok előfordulására vonatkozik. Aligha kétséges, hogy Márton a kötelező, a lehetséges és a nem elfogadott morféma-összetételek elmélyült megfigyelőjeként jut el az efféle, olykor aprólékos megjegyzésekhez.

A névmásokkal a VI. és a VII. táblán ismerkedünk meg. A szerző nyolc csoportba osztja őket. A *maga* névmást a személyesek közé helyezi. A meg-

szólításra, a német 'Sie' magyar megfelelőire utalva tudatja — napjainkra immár kortörténeti-nyelvszociológiai adalékként —, hogy akkoriban kezdik bevezetni az önözést. Az e nyelvtani összefoglalót használó közönség feltételezhető igényeivel számolva igyekszik minél használhatóbb anyagokkal jó szolgálatot tenni magasabb körökbeli olvasóinak. Ezért szerepelnek itt szokatlan bőségben a főúri titulusok, mégpedig a konkrét beszédhelyzet függvényében: Márton aszerint választja külön az illendő fogalmakat, ahogyan a megfelelő szövegrésznek alakulnia kell. Az adott személyt megszólítva (*Nagyságos Uram!*), kontextusban (*Excellentziád*), a tiszteletreméltó személy távollétében (*ő Hertzegsége*) más-más változatok élnek.

A birtokos névmást 'absztrakt'-nak nevezi; ezek a *kié?* kérdésre felelnek, nem követi őket főnév, alanyként és állítmányként egyaránt előfordulnak. (A többszám első személyében *enyéim* helyett nála *enyimek* található.) Ezzel az ún. első csoporttal szemben a második csoportban, 'konkrét' megjelöléssel, a birtokos személyragokat sorolja fel. E toldalékokat — "Anhangsylvben" — a névmások közé rendezi. A latin és német mintától elszakadóban a nyelvtaníró most keres megfelelő helyet az amott nem létező morfémakötegeknek a magyar nyelvtanírásban...

Itt mutatja be az *é* birtokjellel ellátott főnevet, továbbá azoknak az *ó, ő* végűeknek a fontosabbját, amelyeknek a töve csak *ja, je, jok, jek, i* előtt változik. A nyelvhelyességi tudnivalók körében nyújtja néhány (birtokos személyraggal ellátott) főnév névelő nélküli használatát: nem szokásom, dolga van.

A határozószókat jelentésük szerint osztja fel. Képzésük és fokozásuk tömör bemutatása után kerül sor a határozórag és a névutó ismertetésére. A szerző közli, hogy az egyszótagúak egybeírandók (a' városba), a kétszótagúak külön (az asztal alatt), az összetettek pedig e kettőből tevődnek össze (a' dunán által — ! —). Itt, a VIII. tábla címében, ismét felhívja a figyelmet a magyar és a német megjelölés ellentett voltára: "Nachwörter, im Deutschen: Vorwörter".

A német prepozíciók megfelelői ebben a bontásban a következők: határozóragokból és összetett névutókból 12-12, névutókból 32. Az irányhármaságot veszi figyelembe az a szinkrón morfofonológiai magyarázat, amely szerint *b* a *benne* (Inessivus), *r* a *rajta* (Superessivus), *t* az *ott* (Locativus), *l* pedig az *el* (Ablativus, Elativus) jelentésének áttemelésével hoz létre toldalékokat (*ból, ról, tól*). Sőt, az *alól, felől, mellől* stb. *l*-je is nyilván befolyásolja szerzőnket abban, hogy elfogadja a hangok és betűk jelentését hirdető akkori divatot. Igen ám, de a *nál, val, körül* végén álló *l*-re már semmiképpen sem illik ez az érvelés.

S ha ez így van, és tovább gondolom a fenti tételezést, akkor legalább két — általánosabb jellegű — megjegyzés kívánkozik Márton e véleményé-

hez. Az egyik: éppen a jakobsoni binaritás ellenében indokolt szóvá tenni, hogy nemcsak a binaritás rendelkezik ún. szimmetria-őrző képességgel. Az erőltetett belekényszerítés a bináris kódba éppen a hármas tagolású (tagolhatóságú?) nyelvi egységek világos rendjének, a rendszernek a felismertetésétől fosztaná meg a magyar nyelvleírást. A másik: rend és logika, rendszer és szimmetria nem mindenható. Nem teszi és nem is teheti falanszterré sem a természetes nyelvek világát, sem a nyelvenkívüli valóságot.

A *ból*, *ban*, *ba*,
ról, *n*, *ra*,
tól, *nál*, *hoz*

határozóragok (és a hasonlóképpen tagolható névutók, legalábbis többségük) ismétlődő elemei tagadhatatlanul rendszerré állnak össze. Szemmel látható azonban, hogy e rendszer bizonyos tagjai „aszimmetrikusak”. Rendhagyóságok, amelyeknek egyrésze bajosan asszociálható bárhová is. „Kilóg a sorból” és/vagy a maga oszlopából némelyikük. Az *n* — a vízszintes sort tekintve — egy *r* helyét látszik „bitorolni”. A harmadik sor utolsó oszlopában pedig, úgy tűnik, a *hoz* kétszeresen is minősíthető zavarónak, hiszen ott, az első és a harmadik oszlop közös elemeiből kiindulva egyfelől *t* kezdő hangot extrapolálhatnánk, másfelől magánhangzós végződés lenne „indokolt” (indokolt?). Szerencsére nem törekszik efféle reformra a jelen nyelvszemélete. Az illetén anomáliákat magától értetődően vesszül tudomásul. Így tett Márton is. Éppúgy, mint ahogyan az e táblán ismét felemlített határozóragos személyes névmásaink sorában jelzi a viszonylag kisszámú szabálytalan alakot (*belőlem*, *belém*, *rajtam*). Csupán jelzi, anélkül, hogy a szabályokhoz próbálná igazítani a nyelvi valóságot, amiként Táncsics a *szépeb*, *ezből*, *visztem* stb.-t javasolja.

Valójában külön tanulmányba kívánkozik Márton Józsefnek a magyar igeragozás finom árnyalatait is kiemelni képes anyagkezelése. A X.–XII. táblán nemcsak az ige meghatározása, fajai, a mód-idő-szám-személy szerinti változások dolgában fejti ki önálló véleményét. Beszél a mediális igékről, a ragozáson belül a határozottat és a határozatlan veti össze a visszahatóval és a kétszemélyessel. (Ez utóbbi a *lak* forma, amelyet az 1808 évi Kis Debreceni Grammatika ’tégető’-nek nevez.)

A szerző feltünteti azokat a toldalékokat, amelyek több típusban közösek. Az *ik*-re végződő egyesszám 3. személyű igealakhoz ún. kölcsönvett — „entleht” — toldalékokat kapcsol: az 1. személy *m*-jét a határozott ragozásból, a 2. személy *l*-jét pedig a sziszegőre végződők határozatlan ragozásából áthozottnak minősíti. Ez a bemutatás tárja fel a visszaható, a mediális és a szenvedő igealakok egybevágó jellegét.

Szintén a IX. táblán tájékoztat az igeképzésről, valamint az igéből képzett más szófajokról. Nyilván helyszüke miatt sincs módja rá, hogy a többi

nyelvtanából ismert szóképzési fejezetből valamely kerek egészet nyújtson, ha rövidítve is; ezért kell e tárgykörben a mindössze sporadikus jelzésekkel beérnünk. A X. és a XI. táblát az igeragozási paradigmák és a bennük olykor váratlannak tűnő változások (pl. a *j* okozta módosulások) töltik ki. Gondja van Mártonnak arra is, hogy bizonyos szintaktikai ismereteket közöljön, így a határozatlan és a határozott ragozás használatáról, ezen igealakok mondatbeli környezetéről. Ismét a beszédhelyzet, bizonyos közlési funkciók tudatos ismerőjeként elemzi pl. a német 'man' magyar megfelelőit: az *ember*-t akkor tarthatjuk helyesnek, írja, ha az adott csoportba a beszélő is beletartozónak érzi magát. Az utolsó táblára végül a segédigék és a rendhagyó igék kerülnek. Külön fejezetként nyújt ezek után néhány rövidebb szabályt; ezek közül azokra emlékeztetek, amelyeket a magyar nyelvhasználat apróbb sajátosságai között tartunk számon: a szórend, az időjelölés, különbség a *való* és a *levő* között, a helységnevek határozóragjai.

A takaros kis táblákon alig van sajtóhiba. A szöveg németsége kifogástalan. Az anyag elrendezését illető következetlenség, feleslegesnek ítélni ismétlés is kevés akad benne. A szerző grammatikusi arányérzékére vall, hogy ilyen kis terjedelemben ennyire lényeges közelképet tud adni nyelvünkről. E szép és okos táblákon a grammatika-érzékeny szolgálat, az anyanyelvért buzgó szeretet s a tudósi elmélyültség szólal meg. Igényes szakember sugározza a tanítást állandóság és mozgás egyensúlyáról a nyelvi elemek és szerkezetek összefüggésrendszerében.

A könyvészeti ritkaság-számba menő kiadvány magyarra fordítása és reprint-megjelentetése szép ajándék lenne. Értékéért nemcsak nyelvtudósaink becsülnék. Hadd foglalja el szerény, de méltó helyét nyelvtudományunk történetében.